

ԺՈՂՈՐԳՅԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ան ծովի ինչպէս հայրենական, այնպէս էլ Կովասեան ամերիկացի անասուններով են ծածկուած: Յանր, զաշտային մասը ամբողջապէս նահապէն տարածութիւն է ներկայացնում անկորը ու գտնական ջերմութիւնը: Թիւրքացիների Կովասեան ամերիկացի ջերմութիւնի մշակութեան շնորհով խիտ անասունները կորուսում բացում են, նահապէնը ցածրում են և ջերմում ու ապականուած օդը կանաչ-կանաչ մարում է յորս կողմից փչող քամիների հոսանքից: Թէև ջերմը այդ տեղերից բոլորովին չի անհետացել. ամառ, ձմեռ կրկնում է: Նոյն իսկ բարձր, բնակչին մասում, որ համեմատաբար աւելի զով, ստորաբար կիմառ ունի, ջրերն էլ պաղ ու անուշ, էլի ջերմը կալ, թէև ոչ այնպէս խիտ ու երկարատև, ինչպէս զաշտային մասում:

Ջերմը Ան ծովի ամերիկ, թէ Ենատիական և թէ մեր Կովասեան, շատու տեղական հիւանդութիւն է, որ հետևանք է երկրի կիմառական պայմանների—թանձր ու խիտ անասունների, շարունակ տեղացող յորդ ու սառու անձրևների, ժշտական եկող ու նստող ցօղի և ծովի մառիկութեան: Այդ տեղերում, թէ բարձրում և թէ ցածրում—օդը համարեա շարունակ խոնավ է, անձրևներն անպակաս, գետինը համարեա միշտ թաց, բացի ի հարկէ, շատ բարձրներից, այն էլ տարուայ ամենաչոր ժամանակը:

Իննկու ջուրը տեղ-տեղ ցածրերում շատ փառ է. ուղղակի նահապէն հողի համ տուող աղբիւրներ են. իսկ բարձրերում պատահում են հիւանդի, պաղ ու խոնակ աղբիւրներ:

Այի ու ջրի կողմից Սուլտանի շրջանում ստորաբար տեղերի թում կարելի է քշել հայազապի գիւղերից Երեւան, Խոյի ու Փակոց-խաչ բարձրը, իսկ Ջերմութի վիճակում Նոյնի գիւղը, Այդ տեղերի գիւղը, օդն ու ջուրը հրաշայի է, թէև էլի երբեմն այդ տեղերում էլ է ջերմը պատահում:

Այդ տեղերում խիտապէս ամենից շատ տարածուած հիւանդութիւնը զա է, որին, բացի երկրի տեղական-կիմառական պայմաններից, իրանց պարագիւրներն էլ է նպաստում: Այսպէս Թուրքիայի քաղաք ստորաբար լինում է փաղ սառուտներն ու երկրներին, երբ արդէն ցօղը իրան է լինում: Ինչ խօսք որ շարունակ ժամերով ցօղում խո-

առաջ ունենող թրջելը առանց հետեւանքի չի կարող անցնել։ Մենք պատճառներէջ մէկն էլ սխմելոյքի արտերում գիշերով հակելն է։ Յուրոր, ցողը, քամին, անձրեւը անարդել մանում են նրանց պատկած փոքրիկ խուզերում, ուր համարեա բացողեայ և կէս անբուն 2—3 ամիս շարունակ պահպանում են արտերը փայլի խողջ ու արջիչ։ Քիչ թէ շատ փնաս տալիս են և բոստաններն իրանց խնար-ձմերուկով, նոյնպէս և տեղ-տեղ անտառների փայլի պտուղների առատութիւնը։ Տեղական խաղողի տեսակը (աղւա-իգարէլլա) մինչև անգամ զողացնող ու փնասալար է համարում, ուր նման աղորը։ Թուրք, փայլի խնձորը, պանտան և այլն, մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ գիւղացի երեխաները սովորաբար առատափայ իրիկուն ընկած սարերն ու ձորերը, ձնոցների ալբից հետու և զարթելուն պէս փաղ-փող քաղցած փայտ մասերի վրայ են բարձրանում։

Ձերմին շատ մասիկ նմանութիւն ունի և շատ էլ պատահում է աղջ կողմերում օդի մի տեսակ հիւանդութիւն, որին՝ առհասարակ «հաւա» (горчавка) են ասում։ Աղջ հիւանդութիւնն անելի պատահում է անառուայ ամիսներին, գործի տաք ժամանակը։ Պատճառը էլի ոչն ու տեղն են։ արեւի տակ շատ աշխատելուց ընդարում պատկում են գետնին, քննոր տանում։ Կամ մրտում են, կամ արեւն է խրփում, կամ թացութիւնն է զիւլում։ Անելի լինում է արեւի տակ շատ բանելուց ու պտակելուց։ Մէկ էլ գիշերները զուրաբ բացողեայ մնալուց։ Աղբում հիւանդութեան ընթացքը մասիկ նմանութիւն ունի ընթին, այնպէս որ չի էլ հասկացում ջերմ է թէ «հաւա», բայց կամայ-կամայ հիւանդի սաստիկ բարձրացող ու շարունակ միաշափ տաքութիւնը, անհանգստութիւնն ու անքնութիւնը ցոյց են տալիս, որ հիւանդութիւնը «հաւա» է։

Աղջ հիւանդութիւնը երկար է քաշում և շատ էլ փոանգաւոր ընթացք ունի։ մանաւանդ եթէ ժամանակին չնայեն, դեղ չանեն, շա չզահզանեն։ Չառ առողջ մարդիկ զո՛ւ են գնացել գրան, չնայած իրանց երկաթէ կազմուածքին։ իրանց զիմացելուութեանը։ Գլխաւորը պէտք է տառնց ուշացնելու, ժամանակ չանցկացրած՝ սկսել գործանել զեղերը, նայած հիւանդութեան ընթացքին ու յատկութեան։ Կայ հիւանդ, որ տաքով է յաւանում, կայ որ սառ բաներով։ Առհասարակ ժամանակին ու տեղին գործ գրած միջոցները ազատում են հիւանդին։ Ազատուելուց յետոյ պէտք է մի առժամանակ զգուշանայ, թէ չէ՛ կարող է կոփնուել և անելի փոանգաւոր գտնուել։

Համէլնցիների տները մաքուր են, թէև սովորաբար գոմերը միշտ տափ յարկուն են լինում, բայց այդք չի մնում, շուտ-շուտ մաքրում զուրս են տանում, «ածու» են լցնում, ուրիշ տեղերի

պէս ասիք գէշեր ու բոցեր չեն շինում: Երբ կողմից նրանց գիւղերը շատ ձաքտւր են, բայց և այնպէս գիւղական խմբիքներից անբաժան նույնը, խանութիւնն ու լոցսի պահասութիւնը նրանց տնտրում էլ կայ: Իսկ ձմեռը որովհետեւ համարեա թուրք փայտաշէն են, դրանց վրայ աւերանում է և ցուրաք. քամին լորս կողմից փչում է փայտերի նախ արանքներից: Եկէք ու հրանդ շահեցէք այդպիսի տներում:

Վարակիլ ցաւերի տարածուելու գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ, իրանց ստորութիւնն է. հրանդներին աչքեկելը: Ոչ մի տեսակ փառագաստ փարակիլ ցաւով բռնուած հրանդին առանձնացնելու ստորութիւն լուծին: Հրանդը իրանց հետ պատկում, իրանց հետ ուտում խմում է միննայն սենեակում: Նա ոչ միայն տնեցոյ, այլ և իրան աչքի եկողների շնորհով ամբողջ գիւղի հետ յարաբերութեան մէջ է լինում: Մանաւանդ որ հրանդատեա զնաչող կանայք երեխաներին էլ հետներն են պտտեցնում աւանց որևէ զգուշութեան:

Գիւղացին շատ անգամ գործից ազատ ժամանակ երեխաներին գիտնաւոր տանում է փարակուած տեղը, մտանելով որ թէ մէկ որ նրանք էլ պէտք է բռնուեն, աւելի լաւ է հիմա բռնաւին, քանի որ գործ չունին և կարող են նայել: Գիւղացին հաւատացած է, որ երեխան մի կարգ փարակիլ հրանդութիւններ տնայաւորաւ պէտք է քաշէ իր կեանքում, ինչպէ՞ս՝ նազիկ, քութէշ, կարթուկ, կարդոյտ հաղ և այլն: Փանի որ այդպէս է, ինչու լաշխատել, որ երեխան որ առաջ բռնուի, քանի որ պարտաւ են, որ գործին էլ վատ չլինի:

Եւրոպէ Սե. Նափի Կոփլասեան ամերիկ հայ գիւղերում ոչ մի տեղ ոչ բժիշկ կայ, ոչ զեղատուն, ոչ էլ մի հասարակ ֆէլդշէր: Նրանց համար նոյն իսկ ցաւատական շրջուն բժիշկ էլ չի ման գալիս: Նեղու մնացած ժամանակ կամ ձօտի քաղաքներն ու աւաններն են զնում և կամ ուզցակի թողնում բախտին: Միթէ ամենքին ձեռք կը տայ քաղաքից բժիշկ հանել ընդէ իրանց տեղերը. տասնեակ յուրիներ են ուղում: Յրանդից ցտիկ գիւղացին այդքան փող ձատ էլ առնեալ, հօ միայն այդ լէ. քանի-քանի պահատներ կունենայ. լէ որ ամեն տեղ էլ անխնամ փողն են ուղում: Դրանից յետոյ լինէ մեղադրելու բան կայ գիւղացիներին, որ նրանք շատ անգամ ւախաւորեալքն ու մղաւններին են զիմում — Կաշտուտ, Էգիր, Կուսիս, Կօմալիլ: անել տալիս: Դրանց ձօտի ու էժան այդ է ճարում, իրանց ձեռքիցն էլ այդքան կրդայ: Մի քիչ իւր, մու, ալլաք կրտայ, մի քիչ էլ փող կրտայ թէ որ ունենայ. մի բան կանի, փրջապէս մի կեղտ ւախացուի ու մօլլի սիրտը կը շինի: Բժիշկը որ չի գալիս, նա լինէ անի, հրանդից տայ նրանց ուզած փողը: Նրանք 40—50 յուր-

յուց են սխառմ. ամեն անգամ ձեռք կը տնջ նրան այդքան փող տալը. Այդքան փող նա ամբաներ արխնաբարներ, բաներով հապել է ըստանում, միթէ հեշտ է հիմա յանկարծ մի ժամում գնել ուրիշի բուռը. Հիանդութեան ժամանակ սրբերին զիմէ նրանց ծառ բոլորովին չիայ, ոչ էլ սրբի ծառից հող բերելն ու հիանդին ջրով խմելանելը. Ուխտ գնալ համարեա յունեն, էլի հաշտենքում քիչ-շատ գնացել են, կովասեան տներում այդ էլ ժողացել են, Մէկ որ՝ իրանց հին ուխտատեղիներ չիան, մէկ էլ որ՝ թուփունի պատճառով ամեն բան ժողացել են, ազատ ժամանակ յունեն, Վերջին տարիներս հայ կանանցից ոմանք մէկ-մէկ սխալ են ուխտ գնալ Սուխումին ծառիկ Նոր-Ըմիտի սուսաց փանքը՝ երկխանց ձաղկի փտանդից ազատ պահելու համար:

Պէտք է ասել, որ ընդհանրապէս ծաղիկ հիանդութիւնը նրանց երկխանց համար անփտանդ է անցնում, քանի որ ամենքն էլ ըստ հասկանում են ձաղիկ կարելու նշանակութիւնը և որ առաջ ամեն մէկը աշխատում է կորել տալ իր երկխի ձաղիկը, Ծաղիկ համաճարակի ժամանակ՝ երբ յատուկ ձաղիկահատներ չեն գայիս, շատ անգամ իրանք տան պատաններն են իրանց ձեռքով տեղով կամ մի տուր բանով երկխանց ձաղիկ կտրում, մէկ-մէկից ձաղիկ քաշելով:

Համեմատարար տեղի շատ զոհեր են տանում երկխաններից կարմուկը, քոթէշն ու կապոյտ հալը, որոնց առաջն տանելու համար համարեա ոչ մի նախապաշտպանողական միջոցներ չունեն:

Ինչպէս ասելի, ամենատարածուած հիանդութիւնը նրանց մէջ գողը կամ «դերմն» է, ժանտանդ ցածր ծովափի գիւղերում. Դողըց հիանդանում են թէ երկխաներ և թէ մեծեր. Դողը երբ երկար է քաշում, պատճառում է երբեմն փայծաղի առանձին հիանդութիւն, որին տեղական բառով «տալազ» են ասում. այս գիւղիցը տեղի փոքր երկխաններն են ունենում. կրճքի ու թռչների բարակ հիանդութիւններ շատ քիչ են պատահում. Ստանդարտցիկ խանդարումներից տեղի պտուհում են այսպէս կոչուած խարանայաւը, կամ ինչպէս գիւղացիք են ասում,—ւարտի այրելը, որ ինչպէս նրանք էլ զիտել են, փառ ու զփութարամբս ուտելիքներից է լինում. այդ ցաղից շատերն են գանգատուած. Կանանց հիանդութիւններից պատահում են ամսափանի խանդարումներ, երկար ժամանակով արեան չը գալը, որ ասելի բարդում է զաշտուցին ձանք աշխատանքը չընդհանրուց. Բացի այդ սովորական հիանդութիւններից, համշէնցիների ծառ չաճախ պատահում է լսել զանգատներ մի տեսակ ցաղի ծախին, որ ինչքան լսել եմ, չարակով բնա կրելով քրանելուց ու պաղելուց է լինում. Եանկարծ մարմնի մի տեղում սխառմ է ցաղի ինքն իրան, առանց պատճառի:

ցուր մի տեղ չի մնում, ժան է գալիս. գրան համբերները «խուլունք» են առում (կրկի ուրիշ տեղերի «փոխնքն» է)։ Դա շատ տարածում, բայց անփանց, սովորական ցու է, որ շատով կորում է, բայց էլի յետոյ նորից սփռում։

Թէև երկասարկութիւնը բոլորովին ազատ է գէնէրական ակտերից, բայց տեղ-տեղ գիւղերում պատահում են այդ ցուով վարակուած անբող բնականներ, որոնց վարակուելու պատճառը իրանց անզգուշութիւնն ու արհաւիրքիւն են եղել։ Գիւղերում այդ ակտը բերում են սովորաբար Թիւրքիայից կովկասեան ակերը եկած իրանց հայրենակից հարուստ, փաշխատ ցեղերը, որոնք գաղթել ու պանդխտել ջանկացող, բայց նիւթալէս կարօտ մարդկանց մեծ-մեծ տոկոսներով փոխառութիւն անելով, տարին մի-երկու անգամ գալիս են այս կողմերը իրանց գոհերի յետը—իրանց աւանդիւրները հաւաքելու, ամեն տեղ հետները թրած ապականութիւնը տարածելով։

Հիւանդների խնամքն ու պահպանութիւնը, ինչպէս ամեն տեղ գիւղերում, նրանց ծառ էլ շատ անախտանմիւր է անցնում։ Հիւանդին արած նրանց մեծ խնամքն այն է, որ չեն տրիպում աշխատանքի գնալ, Թողնում են տանը, շատ անգամ մեծ-մեծակ վէր ընկած օջախի ծառիկ։ Ոչ խօսող է ունենում և ոչ միտքաբար։ Ինչ անէ գիւղացին. գործը, խեղճութիւնն է մարդկանց այդպէս քարացնում։ Միշտ է՝ պանդխտութեան-դիւրացին մեծ նշանակութիւն են տալիս, բժշկին ամենից առաջ դառ ծախն են հարցնում, բայց ինչ օգուտ հարցնելուց, քանի որ խեղճէս ճար չի ցինում կատարելու։ Միան ու բուլբուլը ամեն ժամանակ չեն գտնում գիւղում։ Ոչ էլ ցորենի սպիտակ հաց։ Նեղը մնացած գիւղացին էլի իր կին, պաղքեմական, լսած ու խնայած կերակուրներին է զիւնում, ծանր ու անուրա խմորեղէններին զօռ տալիս։ Առհասարակ հիւանդներին, ծանաւանց մրտաններին ու հաղորդներին՝ առուօտ-իրիւրն թէլ էն խմցնում, իսկ այնպէս առհասարակ չեն գործածում, սովորութիւն չունին, միայն հարուստներն են պահում ու բանեցնում, այն էլ հօր եկած ժամանակը։ Հատարակ ջրի տեղ հիւանդին երբեմն էլ եփած ջուր կամ թէլ են տալիս, իսկ տաքութեան ժամանակ՝ ճարաւը կտրելու համար հոնի ջուր են խմցնում։ Առհասարակ ամեն հիւանդի էլ աշխատում են շատ տաք պահել, միքանի վերժալով ծածկում, զրուրը ծածուանդ տաստիկ փաթաթում, որ ցուրաւ չը գիւլի, մինչդեռ ոտները բաց-բաց դուրս են Թողնում։

Ժողովրդական բժշկութեան մի տեսակն էլ իրանց բանեցրած տնային անասունների դարմանելն ու բժշկելն է։ Առ պէտք է նկատել, որ շատ անգամ նրանք մալերին աւելի աջող են բժշկում, քան

իրանց աննցոյ: Երբար զարերի փորձն ու զհիւսցու բարեկեցութեան կախումք անասուններէց—տոբորեցրել են նրանց առանձին խնամք տանել ձալերի վրայ, նրանց տրամադրութիւնէց ու հայեացքից հասկանալ նրանց հալն ու ցարք:

Ես այստեղ կը բերեմ նրանց բժշկական միջոցներէց մի քանի հատ միայն, իբրև նմուշներ ժողովրդական հնարագիտութեան, թող ներս ժողովրդական բժշկութեան՝ թէ ձարդիանց և թէ ձալերի մանրամասն ու լիակատար ուսումնասիրութիւնը ուրիշ ժամանակք և ուրիշ անգամք:

Գ Ե Ն Ե Ր ՈՒ Մ Ի Ջ Ո Յ Ն Ե Ր.

Լ Մարդիանց հիւանդութիւններ.

1. Ամբարբան. Տնային զեղերի մէջ ամենից աւելի զորձաճակեր ամուլ կնոջ սեռական մասերի որբերն ու հոգութիւն (ՇԼԱՅ) կտրելն է. հայն միջոցն են զորձ գնում և ձալերի վերաբերմամբ:

2. Այրաւած. «Մեծուր» *) արծաւը հանում են գետնից, ձաքբում, լուսնում են փայլ հողն ու կեղեք, միջից ննդքում, կիսում, անկի խզով տալկում և ապա քսում աչքան տեղին:

«Մշգումքի» **) տերեւները չորացնում, բարակ փոշի են անում, ապա քանում աչքուած տեղը, առաջուց աչքուածքի վրայ անկի խզ քանելով, որ տերեւները չը կպչեն ու չը ցուեցնեն: Զէթի հետ խառնում են քիչ չը հանգած կիւր ու քսում: «Արա» (ըրզէ) կտորը աչքում, ձեխիքը խառնում են ձուրի զեղնուցի հետ ու քսում:

Եթէ ոչինչ չը լինի, քսում են միայն կարագ. իսկ եթէ այդ էլ չլինի, ադի խզը գցում են ջուրը, որ աղը զուրա տայ, ապա հալում ու քսում: Իսկ տաքութիւնն ու կակիճը պահեցնելու համար քսում են պաղ բաներ, ինչպէս՝ սառը ջուր, թանաք, մածուն, թան և այլն:

Մի քանիսն էլ փորձել են, որ նախքը թէև սկզբում մի քիչ փառեցնում է աչքան վերքը, բայց շուտ է լուսացնում:

Աչքան մասը պէտք չէ փաթաթել. ցրտից ու զրտի օդից ազատ պահել. զեղը քսել, բայց չը կապել. ինչքան կարելի է՝ օդախին ծօտի կենալ, որ տաք մնայ, ցուրտը չը զհպի:

3. Առամացաւ. Առամի ցառի համար բոլոր չաշտի զեղերին ա-

*) Իստ է, հանապարհ տերեւին է բուսնում, տեղաբարձ՝ ուռք չը կրած տեղերը:

**) Իստ է, տերեւները ձմեռն էլ կանաչ են մնում. լին թափում, քնում է անկի կապին թփերի տակին:

աւանդին նշանակութիւն չեն տալիս, թէն գործ են անում: Ամենա-
արմատական միջոցը համարում են ուղղակի քաշել-հանելը: Յաւը մեղ-
մացնող և մասամբ կարող զեղբորից գործ են անում:

Մեկականի խղբ, բամբակի վրայ կաթնեղջար, գնում են ցաւած ա-
տամի վրայ:

Բերանն օդի են աւնում, մի քիչ պահում ցաւած ատամի կողմը
և ապա թափում: աչգալէս աչնքան կրկնում են, մինչև որ ցաւը կը
թմրի:

Ամենաազգու զեղը համարում են գամէջի մէջը, որ օդու պէս
բերանն են աւնում և մի քիչ յետոյ թափում:

4. Դիլապցաւ: Աղբ ձենում, բոլում են, յետոյ տաք-տաք՝ կտորի
վրայ ցանում, փաթաթում են նախաբին:

Այն ու օրտորը ձենում, խառնում են, գլուխն անկում և ա-
նկաւն անըր գնում:

Պացախի «մէ'րուսը» (մակարդը) չորով նախաբին են կապում:

Նախաբին կամ քթից արեւն են քաշում:

Դիւին գնում են «մուցածը» (մօժը քամեղաց յետոյ մնացած
ասկիւրը):

5. Դոդ.—Ամենաշայտնի ու տարածուած զեղը՝ խնկին է:

Ատում են, որ 20 հատ եղունքի կտրած ծաղիքը շան մօտի հետ
միասին կրակի վրայ զնել, աչքել ու նիւից հետ քաշել տալ հիւանդին՝
օգուտ է:

Էլի ասում են, թէ զօղը կտրելու համար շատ օգուտ է մէլ
խմելը:

6. Լում: Լումը կտրելու համար, թէ որ երկար է քաշում և
ինքն իրան չի կտրում, ապիս են բրնձի չուրը ուտեցնում են հին,
մի քանի տարուան կաշիներ, հոնի չորը եփում, ջուրը խմեցնում են:

7. Խառանցաւ: («արտի է'րիլը», ԽՅՅՈՒՐ): Անանուխի կաթիլ-
ներ են խմում:

8. «Խալաւնէլ»: Միակ ու ամենաազգու միջոցը ազդելն է: Ար-
տեղ որ ցաւում է, ուղղակի ասեղ են կոխում: ցաւը չի իմացվում,
խօսյն անցնում է:

9. Կապոյո ճաղ—«կօկիծ»: Դրա գէժ միակ և ամենազաւ զեղը
իշի կաթ խմելն են համարում:

10. Կապում Եան կծածը: Դրա գէժ միայն մի միջոցն են գործ-
գնում, այդպէս կոչուած—«փաթորրգում»: Այդ միջոցի էութիւնը կայա-
նում է մասամբ կախարդական, մասամբ էլ բժշկական գործողութեան
մէջ: Այդ բանը ամենքը չեն կարող անել: զրա համար մասնագէտ
Հէքիմներ կան: Հէքիմը հիւանդին առանձնացնում է մի սենեակում,

Նրա վրայ աչ և աչ կարգումներ անում, ի հարկէ միայն իրան հասկանալի լեզուով, և ապա նրան սատարի քրտնեցնում է։ Նրա կարգումներին ոչ մի նշանակութիւն չը տալով, մնում է ենթադրել, որ քրտնեցնելը այսպէս թէ այնպէս բարեբաւ արդեցութիւն է անում հիւանդի վրայ՝ քանի որ, ինչպէս հաստատ են ամենքը, «փայփրումին» ենթադրուած կտաղած շնից խածնուած հիւանդները համարեա բոլորն էլ ազատուել են։

11. Կարիքի կծածը. Կծած վերքի վրայ մարդու աղբ են գնում տաք-տաք. Կնոջ կաթ են խմեցնում։ Կաթի մէջ ծնունք խառնած՝ գնում են վերքի վրայ. Վերցնում են մի քանի կարճ, չող երկաթի վրայ այրում և ապա ցանում կծած տեղի վրայ. Փորձել են, որ մէկ խմիկն էլ է օգնում. Կարին են բռնում, չչի մէջ գցում, վրան մէթ լցնում, և պահում, կարճ կծած ժամանակը բանեցնում, մէթը քսելով վերքին։

12. «Ենուկ» (բերանի գոթի խոց). «Ճախմախով» խոցի վրայ կայծ են հանում. խոցը կորչում է։

13. Կողիի ծակոց. Աղբ կամ թեփը տաքացնում, գնում են կողքին։

14. Կտուած վեժ. Բացի մի քանի տեսակ «մէլոմներէց» զործ են անում «Եպրասթի» կոչուած խոտի տերեւները. գնելուն ղէս՝ շատով բերանը կազում, լուացնում է։ Վերքի բերանը կազելու համար նայնպէս կտաւ՝ տեղին գնում են թութունի տեք։

15. Կազ. Կատարակ կամ սալեպի թէյ են խմում։

16. «Կաւա»։ Այդ հիւանդութեան դէմ շատ տեսակ գեղեր ու միջոցներ են գործ գնում. մէկը չէ օգնում, միւսն են անում. Երբ տեսնում են, որ տաք քրտնեցնող, գեղերով հիւանդը չի լուսանում, դիմում են զովացնող, պաղ միջոցներին. Ամեն հիւանդութիւն միակերպ ընթացք չի ունենում. կայ հիւանդ, որ տաքով է լուսանում, կայ՝ որ պաղով. Ամենից աւար հիւանդին աշխատում են մի կերպ քրտնեցնել. Դրա համար այս միջոցներն են գործ գնում։

Մեղը են քսում հիւանդի մարմնին, յետոյ աւնում են նաշաղիլը ծննում ու ցանում քսած տեղերին, ապա լատենու կամ «չքիմի» (զգմի մի տեսակ է) տերեւները ցանած տեղերի վրայ գնում, հիւանդին անկողնում տաք-տաք փաթաթում, որ քրտնի ճատ անգամ էլ նաշաղիլի հետ օդի են խառնում, այնպէս քսում, որ աւելի արդէ. Երբեմն էլ իրան, հիւանդին, մի քիչ նաշաղիլ են խմեցնում, որ ցցալ գուրս քաշէ։

Այնք մոքթում են և չը տաւած՝ հիւանդին մերկացնում, տաք-տաք մոքթու մէջ փաթաթում են. Հանած ուղեղն էլ ճակատին դնում, իսկ փորտաբլբ ոտներին կապում։

«Մեծուդի» կամ լատենու տերեւները կրակի վրայ խաշում, քերում լցնում են հիւանդի վերմակի տակ, հիւանդին վրայից տաք-տաք ծածկում:

Թանձր աղաջրում մի շապիկ են թրջում, հիւանդին հագցնում, 3—4 ժամ թողնում, որ քրտնի:

Կամ թէ վերցնում են աղը նեճում, մեղրով շաղում ու հիւանդի ձարմին քսում. քսած տեղը տերեւներ զնում և տաք վերմակով ծածկում:

Դառը սպանաջրում թրջում են ստանը և փաթաթում նրանով հիւանդին, կրկնելով այդ միջանի անգամ ամեն ցամաքելուց յետոյ, 5—6 ժամ շարունակ:

Վերջապէս երբ ոչ մի կերպ չեն կարողանում քրտնեցնել, հիւանդին զնում են ուղղակի մի քիչ հովացած փուրը, որ մնում է մինչև քրտնելը և կամ ինչքան որ կը դիմանայ:

Եթէ այս զեղծերով հիւանդը չի քրտնում, սառը միջոցներն են գործ զնում:

Հիւանդին ուղղակի «իջին» (կանգնած ջրի փոս) են զնում, կամ մի փոս են փորում, լատենու տերեւները կտրում, տակն են լցնում, հիւանդին փրան պատկեցնում, մէջը ցնիս ու փայտի երան խնձոր լըցնում, փրան էլ ջուր, որ ձարմինը ծածկուի և թողնում աղալս՝ ինչքան որ կը դիմանայ: Ցեղն ու տեղը քայտախ էլ են խմկնում:

Վաշի խնձորը նըլում, տան ու զլուխը փաթաթում են: Այն ու սփռորը նեճում են: Հոնի ձառի տակի հողի ու մանի հետ շաղփում, խառնում են և զնում հիւանդի ձախտին, մէջքին ու ոտներին:

Դեղմի ձառի տակի հողը քայտախով շաղփում, փաթաթում նրանով հիւանդի անկյան զլուխը, մէջքն ու ոտները:

Մոլը ժողովում, ջուրը քսում, երբում են և սառչելուց յետոյ հիւանդին խմեցնում:

17. Ճիւնու. Դրա զէմ միայն խորասան են գործածում:

18. «Մեղլըմակ». Սա մի տեսակ ցառ է, որ մատների արանքումն է լինում. այդ տեղերը սաստիկ քոր են գալիս ու ճեղքվում են: Դրա զէմ այս միջոցն են գործ զնում. մատների ճեղքած տեղը վերցնում մի ուղի են զնում. քորը անցնում է ու լուանում:

19. Միզակապուրիւն. Եթէ մրսելուց է լինում աւառ եկած, վերցնում են զգուրը կաթով երում և տաք-տաք զնում փորի ներքե. միջատեղի վրայ եթէ զգում կը գտնուի, կարելի է չինել ալիսրէ կամ թիփէ «նաշ» (խաշի) և տաք-տաք կցցնել փորի ներքե:

Լա զեղ է համարում նայնպէս մաղդանոր. նրա արմատը երբում, ջուրը խմեցնում են հիւանդին, իսկ մաղդանոսն էլ խաշում,

զնում են միատեղին։ Առհասարակ այդ հիանդութեան զէմ տաք խաշիլ պէտք է զործածել։

20. Մկնդեղից բուժաւորուիլ, նոյր փորում, թունաւորուած մարդուն մերկացնում, մէջն են զնում մինչև դուրս, հոջը թոյնը զուրս է քաշում մարմնից։

21. Ոսկւացաւ, Դուրս ընկած կամ կտրած ոսկորի համար նոր տրեխցու կաշին եփում են թանձր աղաջրում, այս փաթաթում ցաւած տեղը և անուր կապում։

22. „Տալաղ“ (փայծաղի ուսուցք), Մեղք ու կիր իրար հետ շաղախում, զնում են ուսած կողմը մինչև ուսուցքի անցնելը։

23. Փորէ ցաւ եւ „սանջու“, Սովորական հասարակ փորի ցաւի համար լաւ զեղ է համարվում օգին։

Լաւ է նոյնպէս ոտները տաքացնել, տապանները զէմ տալով կրակին։

Փորի ցաւի համար արդի լեղի էլ են զործածում։

Սանջուի համար վերցնում են հաւի լեղին, մի գդալ ջրում խառնում ու խմում։

Էլի վերցնում են գետափից երկու ձանք քար (լալլաշի), մէկ մէկ թրջում ջրում և պորտի վրայ կապում։

24. «Քարկեօխ»։ Սա էլ ոտների մի տեսակի ուսուցք է. որ լինում է սովորաբար բութ մատին կամ կրնկին մօտիկ, Պէտք է փրցնել և տաք բանով զաղել։ Այս պէտք է դուռշանայ, որ ջուր չը զեղչի։

25. „Փեր“ (երեսին կամ գլխին զուրս տաւած ցաւ), Դուրս զէմ միքանի տեսակի զեղեր են անում։ Վերցնում են կրակի վրայի մօխից, հետք միքիլ անիլ իւղ խառնում ու քսում խոցին։

Կապույտ քարը („գեօզգաշի“) ջրում հալում, բայց են անում և ապա ձօտով քսում ցաւ եղած տեղին։

Սիմինդրի հատիկը երկաթի վրայ լորցնում են, ապա մի ուրիշ երկաթէ բանով նրան սղմում, միջից իւղ են հանում և տաք-տաք քսում են ցաւ եղած տեղին։

Երեսին զուրս տուած ջրջրուկ խոցերի համար զօրծ են անում աւելի կարկիւր սեղիկի սնկիցը։

26. Օնի կծամը, Կծած տեղից վեր կապում են, վերքը զաղում։ Պաղ բաներ են քսում — ձաժուն, ցիւս, թան, Վերքից ձնում են, կամ թէ՛ զօրտ կամ հաւ են զնում վերքի վրայ, որ միջի թոյնը զուրս քաշէ։ Նոյնպէս „փրոդ“ — զատաւորի խոտից թերում խաշում են և տաք-տաք զնում վերմակի տակ, կծած անդամի շուրջը, տաւտիկ քրտնեցնում։

II. Մ ա յ Ի Ե Ր Ի Ե Ի ւ ա ն գ ու թ լ Ո Յ Ե Ր .

1. Դալի կծածը. Խոզիպանի ծագի կեղեւը մանր կտրտում, ջրով եփում են ալմաքան, որ Թանձրանայ. եփելուց յետոյ՝ ջուրը քսում են կծած վերքերին:

Խոզի ճարպը հալում են և տաք-տաք դադում վերքը:

2. Մալի սլափիրը. Ոլլտաիրը սոփորաբար պատահում է փռքրիկ հորթերին ու կովերին, մանաւանդ ձմեռը՝ դռներում երկար պահելուց յետոյ. եթէ երկար շարունակուի, մալը կը նիհարի և կարող է մինչև անգամ սատկել: Եթէ քիչ է ոլլիր, թուփումը ջրով եփում են և նրա ջրով մալին լողացնում. Իսկ թէ շատ և վատ տեսակից լինի, (սև), մեկնակ թուփումի ջուրը չի օգնիլ՝ հետը մի քիչ մկնդեղ պիտի խառնել:

3. „Չոնգ“ . Ալգպէտ են կոչում այն հիւանդութիւնը, որ ստանում են մալերը մրտելուց յետոյ. Մալը ախորժակ չի ունենում, չի ուտում, որամազրութիւնը կորցնում է, հայեացքն ու արտայայտութիւնը տխուր են երևում, հետզհետէ ուժից ընկնում, նիհարում է. Այդ նշանները տեսնելուն պէս, գիւղացին խփոյն կափ. որ մալը մրտել է, յօնգ- է բռնուել. Առաջին և միակ զեղը արին առնելն է. Մէջքի վրայ յատուկ տեղից մի քիչ կտրում են, մի քիչ պոչից խաղում, քիչ-քիչ էլ ոտներին, կնճակների մօտից են կտրում, և թէ որ արեւն չ գուրս գայի, գրանով վերջանում է բանը. մալն աղատում է. եթէ յօնգ, լինի բռնուած, կորելուն պէս ուղղակի արին չի գուրս գալ. մինչդեռ առողջ մալին երբեքցէ տոներից էլ կորէ.ք. խփոյն արին գուրս կը գալ. Պէտք է աշխատել, որ անպատճառ արին գուրս գալ. զրա համար կորելուց յետոյ, ձեռքով ալմաքան քաշքշում, արորում են կտրած կաշուի բերանը, մինչև որ արին է երևում. Արիւնը գուրս գալուց յետոյ՝ մալը լաւանում է. Երբեմն կորելը կլկնում են, եթէ առաջին անգամ լաւ կտրած չեն լինում և կամ թէ՛ չի օգնում:

4. „Սիւնկիլ“ . Երբեմն մալերի փորի տակից, ծնի մօտիկ սևիւնման մի տեւորոջ ու փնասկար մի- է գոյանում. որ եթէ թողնուի, ինքն իրան կանի, կը մեծնայ, մալին վնաս կը տալ. Ճնեքը կը փրացնի. Դրան „սիւնկիլ“ են ասում. Աւզգակի կտրում են. մէջը կաշին պէս փռքրիկ բացմաթիւ խուլեր կան. մէկ-մէկ հանում են և վերջը տաք-տաք երկաթով դադում:

5. „Քեւ“ . Մի տեսակ փորակիչ ցաւ է, ու՝ անկի պատահում է հորթերին և գուրս է տալիս մարմնի ամեն ու՝ անկի զլիւթին՝ դնի մօտերը: Դրա համար՝ խոջի վրայ ծնումք ևն ցանում և տաք-տաք երկաթով դադում. Իսկ թէ բերանում գուրս առած լինի, եղունգով կամ զանակով են կտրում:

6. „Թօրան“։ Մի տեսակ ուռուցք է, որ զուրս է տալիս մաշերի մարմնին։ Դրա տեմենալա զեղն է՝ ծննդի „մուշամբա“ փաթաթելը։ Ծննդան կտորը—„մուշամբան“ մոտի պէս, նեղ-նեղ կտրուած են և ուռուցքի շորս կորել զնում։ զրանց մէջտեղն էլ ուրիշ նեղ ու կար „մուշամբաներ“ են զնում և յետոյ փառում, ուռուցքը աչլում։ Վերջը մի տախտակի կտորի փայլ մեխեր են ցցում և նրանով խփում փէրքին, արիւն հանում։

Անա ևս միեանի նախապատշաճանոգական միջոցներ։

Ընկզկնու տակ նստելը վնասաւար են համարում, օգը կարող է զիւլել, կամ՝ ինչպէս իրանք են ասում, „հաւան չպմիշ կրնէ“, Դրա համար՝ նախապէս նստից մի փոքր ոտն են կտրում տերեւներով և զնում նախաթին, ֆէսի տակից։

Արիւնի ալպանումիւն և առհասարակ արիւնը մաքրելու և քաղցութումիւն համար ընկզկնու տերեւները ջրով երկում են և առաւօտ-իրիկուն ջուրը խմում են։

Աստուր չը հարկու համար պէտք է „ձիփոխ“ (խառտ—սափօրտ-ԻՔԷԷ) ծիրը նստել։

Հարսնակ կաթ ուտելը լաւ չեն համարում, ասում են, որ մի-նու կը գոչացնէ, նոյնն են ասում և խակ սիմինչք չաս ուտելուն համար։

